

Gieysztorowa, Irena

Zmiany gospodarczo-społeczne wsi mazowieckiej w XVI w. w świetle sumariuszy poborowych

Przegląd Historyczny 49/2, 236-249

1958

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Zmiany gospodarczo-społeczne wsi mazowieckiej w XVI w. w świetle sumariuszy poborowych

Ujęcie statystyczne struktury gospodarczo-społecznej Polski XVI w. opiera się z braku właściwych źródeł statystycznych na źródłach podatkowych, tj. na rejestrach ściąganego wówczas w razie potrzeby wojennej podatku od wsi i miast, zwanego poborem. Zachowane w wielkiej ilości rejestry poborowe od czasów wydania ich wyboru dla całej Polski z okolic r. 1578 przez Adolfa Pawińskiego w końcu ubiegłego stulecia¹ stały się przedmiotem żywej dyskusji naukowej podnoszącej ich wartość informacyjną lub poddającej ją krytycznej ocenie². Wobec rejestrów poborowych wysuwano przede wszystkim zarzut przypuszczalnego obniżenia danych w nich zawartych, co wiązało się z podatkowym charakterem źródła. Podkreślano również prawdopodobne zryczałtowanie poboru w wielu następujących po sobie latach; kwestionowano wreszcie nie tylko uczciwość podatników, ale i poborców. Mimo przytoczonych zarzutów³ masowość i powszechność rejestrów poborowych (obejmują one całą Koronę) w połączeniu z wartością informacji w nich zawartych, dotyczących arealu uprawnego (z rozbiem na poszczególne kategorie własności i imiennym wymienieniem właścicieli), ludności małorolnej, rzemiosła i zakładów przemysłowych czynią z rejestrów źródło niezastąpione i pierwszorzędnej wagi zarówno dla badań gospodarczo-społecznych jak i demograficznych.

Niezmiernie bogaty stan zachowania materiału pozwala bądź na prowadzenie badań w jednym przekroju chronologicznym dla mniejszych

¹ A. Pawiński, A. Jabłonowski, I. Baranowski, *Źródła dziejowe* t. XIII—XXIV, Warszawa 1883—1915. Tom XVI tej serii obejmuje rejestry poborowe mazowieckie (dalej cytowane — *Źr. dziej.*).

² Por. I. Gieysztorowa i A. Zaboklicka, *Rejestry poborowe Mazowsza z XVI w. Uzasadnienie nowego wydawnictwa źródłowego*, „Kwartalnik HKM” t. III, 1956, z. 2, s. 338 nn.

³ W toku prac prowadzonych przez Zakład Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN nad mapą województwa płockiego dwa spośród nich udało się jeśli nie uchylić, to przynajmniej osłabić. Ze zgodności między ustalonym na podstawie rejestrów poborowych odsetkiem ziemi uprawnej a jakością podłoża glebowego należy wnioskować, że zeznania płatników nie mogły odbiegać w sposób zasadniczy od stanu rzeczywistego. Sumiennność rachunkową poborców sprawdzono metodą wyrzykową nie stwierdzając żadnych uchybień. Por. *Województwo płockie około 1578 r.*, *Atlas historyczny Polski*, seria A: *Mapy szczegółowe* 2, Warszawa 1958, s. 14, 57 n. Wyświetleniu trzeciego zarzutu, zryczałtowania rejestrów, poświęcony jest między innymi niniejszy artykuł.

lub większych obszarów Rzeczypospolitej, bądź też na zestawienie informacji rejestrów dla jednego terenu ze wszystkich zachowanych lat poboru. Pierwszą koncepcję, a więc ujęcie przekrojowe i statyczne przyjął Pawiński, natomiast drugą stanowi niniejsza próba wydobycia dynamiki rozwojowej. Znacznym ułatwieniem są sumariusze poborowe zachowane w formie podsumowań zamykających rejestr lub też rozliczeń poborców z podskarbimi z przeprowadzonego poboru w poszczególnych ziemiach. Sumariuszy tego typu zachowała się w księgach skarbowych lub rachunkach sejmowych spora liczba z całej Korony z różnych lat XVI w.⁴ Tworzą one znakomity materiał dla zestawień porównawczych zarówno terytorialnych z całej Korony, jak chronologicznych przez cały wiek XVI. Wartość informacyjną sumariuszy dostrzegł już Pawiński, który niejednokrotnie w zakończeniu publikowanego przez siebie rejestru powiatu czy ziemi podawał wyciągi z dwu czy trzech sumariuszy z innych lat. Nie wyczerpywał on jednak całego zachowanego w tym względzie materiału, a nawet nie zamieszczał sumariuszy konsekwentnie dla wszystkich ziem.

Podejmując próbę zestawienia sumariuszy poborowych mazowieckich z różnych lat szukałam rozwiązania dwu współzależnych zagadnień:

- 1) czy i w jakiej mierze można mówić o zryczałtowaniu poboru;
- 2) czy sumariusze mogą być źródłem informacji o zmianach w strukturze gospodarczo-społecznej wsi polskiej XVI w. Pozytywny wynik sondy próbnej dla Mazowsza otworzyłby szerokie możliwości porównawczego zbadania tego zagadnienia w całej Koronie.

Mazowieckich sumariuszy poborowych z XVI w. zachowało się dość dużo, a mianowicie z lat 1530—1591 (por. niżej zestawienie). Nie wszystkie ziemie są wśród nich jednakowo reprezentowane, najwięcej zachowanych sumariuszy posiadają ziemia ciechanowska i województwo płockie, najmniej ziemia wiska i liwska.

Nie wszystkie sumariusze są jednakowej wartości. Podsumowania zawarte w obrębie rejestrów często nie zawierają wpłat opóźnionych (rent), a uiszczonych po zamknięciu rejestru. Wykaz ich czasem załączał poborca⁵, należy oczywiście uwzględnić go przy wykorzystywaniu sumariusza; kiedy indziej jednak można mieć uzasadnione wątpliwości czy podsumowanie zawarte w obrębie rejestru daje pełny obraz elementów podlegających opodatkowaniu. Znacznie pewniejsze są dokonywane w roku następnym lub później⁶ ostateczne rozliczenia poborców z podskarbimi, uwzględniające całość wpłat związanych z poborem, z którego następuje rozliczenie. Sumariusze tego rodzaju mają jednak swoje wady. Zdarzało się mianowicie, że poborca wyznaczony dla dwu czy trzech ziem nie wyodrębnił w ogólnym sprawozdaniu wpływów z każdej z nich, tyl-

⁴ ASK O I ks. 35, k. 202—255 (1533 r.); ks. 2, k. 145—166 (1535 r.); ks. 61, k. 766—805 (1543 r.); Rach. Sejm ks. 19, s. 7—143 (1552 r.); tamże, s. 3a—101a (1553 r.); ASK O I ks. 94, k. 1—72, Rach. Sejm. ks. 24, k. 4—87 (1563 r.); tamże, k. 75—188 (1564 r.); tamże, k. 197—312 (1565 r.); ASK O I ks. 112, k. 1—182 (1569 r.).

⁵ Por. np. rejestry woj. płockiego z r. 1564 i 1565, ks. 43, k. 201—202, ks. 42, k. 75—76, 139—144, 244—246.

⁶ Poborce mazowieccy rozliczają się na ogół w terminie nie dłuższym niż 2—3 lata. Z innych ziem Korony, zwłaszcza południowo-wschodnich, nękanych stale najazdami, pobory wpływały nieraz ze znacznie większym opóźnieniem.

STAN ZACHOWANIA MAZOWIECKICH SUMARIUSZY POBOROWYCH XVI w.

Rok	Woj. płockie	Ziemia rawska	socha- czewska	gosty- nińska	czerska	warszawska	wyszo- grodzka	zakro- czymska	ciecha- nowska	wiska	łom- żyńska	rożańska	nurska	liwska
1530									x			x		
1531							x	x						
1532									x					
1533	v	v	v	v	v	v ¹	v	v	v ²			v ³	v ⁴	
1535	v	v	v	v	v	v ¹	v ²	v ³	v ⁴ x	v ⁵	v ⁶	v ⁷ x	v ⁸	x
1538													x	
1539									x			x		
1540	x ¹								x			x		
1541									x			x		
1542							x		x			x	x	
1543	v ¹	v	v		v	v ²	v ³	v ⁴	v ⁵	v ⁶	v ⁷	v ⁸	v ⁹	
1552	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v
1553	v	v	v	v	v	v	v ¹	v	v	v ²	v ³	v ⁴	v	v ⁵
1563	vx	v	v	v	v	v	v	v	vx	v	v	v	vx	v
1564	vx	v	v	v	v		v	v	vx			x	vx	v
1565	vx	v	v	v	v	v	v		v			v	v ¹	v
1567	x								x ¹				x	x
1568												x ¹		
1569	v	v	v	v	vx	vx	v	vx	v	v	v	v	v	v
1573	x													
1576	x								x					x ¹
1577									x					x ¹
1578	x					x				x				x
1579	x													xx
1580	x ¹										x	x	xx	
1581	x	x	x	x							x		x	
1582	x	x	x	x							x		x	
1583	x													x
1589									x		x	x		
1591						x					x	x ¹	x	

x — podsumowania w rejestrach, v — sumariusze w rozliczeniach poborców.

1533 r. 1 łącznie z nurską, 2 z rożańską, 3 z ciechanowską, 4 z warszawską.

1535 r. 1 łącznie z nurską, 2 z zakroczymską, 3 z wyszogrodzką, 4 z rożańską, 5 z łomżyńską, 6 z wiską, 7 z ciechanowską, 8 z warszawską.

1540 r. 1 tylko z ziemi płockiej.

1543 r. 1 w dwu redakcjach z 19.IX.1544 i 17.II.1546 z adnotacją, że pierwsza nie została przyjęta, 2 łącznie z nurską, 3 z zakroczymską, 4 z wyszogrodzką, 5 z rożańską, 6 z łomżyńską, 7 z wiską, 8 z ciechanowską, 9 z warszawską.

1553 r. 1 łącznie z rożańską, 2 z łomżyńską i liwską, 3 z liwską i wiską, 4 z wyszogrodzką, 5 z łomżyńską i wiską.

1564 r. 1 z łomżyńską.

1565 r. 1 tylko pow. nurski i kamieniecki.

1567 r. 1 tylko pow. sąchocki i przasnyski.

1568 r. 1 tylko pow. rożański.

1576 r. 1 tylko pow. kamieniecki i ostrowski.

1577 r. 1 tylko pow. nurski i ostrowski.

1580 r. 1 tylko z części zagrodowej.

1591 r. 1 tylko pow. makowski.

ko podawał je łącznie⁷. Ponieważ w różnych poborach ziemie podlegały wspólnym poborcom w różnych zestawieniach, trudno określić udział każdej z nich. Ogólny charakter tych rozliczeń powodował również, że poborca często sumował elementy opodatkowane jednakową stawką, czasem nie informując o tym dokładnie. I tak np. zdarza się, że w pozycjach łąnów folwarcznych znajdują się także w niektórych latach wliczone łąny miejskie danej ziemi, płacące tę samą stawkę poboru⁸. Podobnie bywa, że czasem zsumowani są łącznie rzeźnicy, przekupnie lub komornicy mający bydło, co utrudnia wyodrębnienie tych grup i ogranicza możliwości porównania z latami, w których występują one oddzielnie⁹.

Wszystko to są oczywiście braki źródła wykorzystywanego przez nas w celach różnych od tych, które je zrodziły. Z punktu widzenia bowiem skarbu Rzeczypospolitej ważne było jedynie zróżnicowanie płatników według wysokości stawki. W związku z tym odmienna sytuacja zachodzi przy obiektach przemysłowych. O stawce decyduje tutaj forma prawna użytkowania (dzierżawa dziedziczna, doroczna). Ponieważ z biegiem lat ulegała ona zmianom, w wyodrębnionych na tej zasadzie grupach płatniczych występują dość często przesunięcia. Dla badań gospodarczych podział tego rodzaju nie ma istotniejszego znaczenia, zestawiam więc porównawczo ogólne liczby młynów czy karczem rozmaitych kategorii.

Porównanie sumariuszy z ostatecznych rozliczeń poborców z podsumowaniami z tych samych lat, zawartymi w obrębie rejestrów możliwe jest przy zachowanym materiale mazowieckim zaledwie w kilku przypadkach¹⁰. Niemniej przekonywa ono, że różnice na ogół nie musiały być między nimi znaczne. Upoważnia nas to do równorzędnego traktowania obu typów sumariuszy, co znakomicie poszerza podstawę porównawczą.

Przy zestawieniach informacji, płynących z sumariuszy wielu kolejno następujących po sobie lat, nie budziły zainteresowania ani nieznaczne wahania danych liczbowych, ani nawet poważniejsze, ale jednorazowe odchylenia¹¹. Przemawiałyby one raczej za niejednakowo sprawnym przeprowadzaniem poboru w rozmaitych latach; w wypadkach opierania się na podsumowaniach rejestrowych różnice te można by tłumaczyć, jak to już zostało powiedziane, rozmiarami rent. Wydaje się natomiast, że warto zwrócić uwagę, jak się układają te ciągi liczb, czy świadczą o rytmiczności poboru, czy istnieją między nimi analogie chronologiczne lub terytorialne. Dalej należałoby próbować odpowiedzieć na pytanie w ja-

⁷ Nie ujawniając czasem tego w nagłówku rozliczenia, np. z ziemi warszawskiej i nurskiej pod ogólnym tytułem poboru z ziemi warszawskiej, ks 2, k. 160 (1535 r.) lub z ziemi ciechanowskiej i rożańskiej pod łącznym tytułem ziemi ciechanowskiej ks. 61, k. 800 (1543 r.) itp.

⁸ Np. w sumariuszach ziemi nurskiej w jednych latach łąny folwarczne obejmują łąny miejskie, w innych nie, przy czym nie zawsze jest to objaśnione.

⁹ Dlatego też przy zestawieniach danych cyfrowych z kilku przekrojów wskazana jest ostrożność i stała kontrola, czy występujące różnice cyfrowe nie są wynikiem zsumowania dwu lub więcej kategorii płatniczych.

¹⁰ Sumariusze dwojakiemu rodzajowi posiadają: woj. płockie z lat 1563, 1564, 1565, ziemia ciechanowska z lat 1535, 1563, 1564, ziemia nurska z lat 1563 i 1564, ziemia warszawska, czerska i zakroczymska z r. 1569 (por. zestawienie).

¹¹ Oczywiście tylko w dół, rejestracja przybytków w podstawie poboru, jako nie leżąca w interesie podatników, w okresach między jednym a drugim otaksowaniem dawała efekty bardzo niki.

kiej mierze są one wykładnikiem dyscypliny podatkowej, w jakiej zaś ilustrują zachodzące przemiany gospodarezo-społeczne.

Już na pierwszy rzut oka uderza fakt, że do r. 1553 włącznie liczby pojedynczych kategorii płatniczych w poszczególnych ziemiach są bardzo zbliżone, wyjątkowo jednak w wypadku ziemi ciechanowskiej sumariusze zawarte w rejestrach z kilku następujących po sobie poborów są jednobrzmiące¹². Dla innych natomiast ziem mamy szeregi cyfr o nieznacznych wahaniach jeśli idzie o łany kmiece, a również i zagrodowe, z wyjątkiem ziemi warszawskiej i czerskiej, gdzie liczba tych ostatnich bardzo wyraźnie zniżkuje.

Dłuższa bo dziesięcioletnia przerwa (1553—1563) w zachowanych rejestrach łanowego z Mazowsza przynosi nie tylko rozszerzenie podstawy poboru o nowe kategorie podatników i pełne wykształcenie schematu księgowania wpłat¹³, ale również poważne różnice liczbowe w poszczególnych grupach płatniczych. Poniższe zestawienie wydobywa zmiany w zakresie areалу uprawnego. Kierunek ich jest bardzo wyraźny, a ich terytorialne rozmieszczenie niezmiernie charakterystyczne. Jest to znaczne, niemal dwukrotne w skali całego Mazowsza poszerzenie areálu, przebiegające nie wszędzie jednakowo równomiernie. Województwa płockie i rawskie odczuwają je znacznie słabiej niż mazowieckie, gdzie w niektórych ziemiach areał uprawny staje się trzykrotnie większy.

Oczywiście trudno przypuścić, że zmiany tak daleko sięgające dokonały się w dziesięcioleciu 1553—1563. Należy raczej przyjąć, że pobór z r. 1563 oparł się na zweryfikowanej ewidencji podstawy opodatkowania, podstawy poszerzonej w ciągu wielu poprzedzających lat. I tutaj chyba należałoby szukać wyjaśnienia sprawy zryczałtowania poboru. Klucz do niej stanowią mogą informacje o przeprowadzanych w XVI w. popisach dóbr podlegających opodatkowaniu, otaksowaniach stanowiących niejako normatyw dla następnych poborów. O takiej *conscriptio* mowa jest w konstytucjach sejmowych z r. 1507, 1513 i 1527¹⁴, wyniki podobnego spisu szacunkowego dla powiatu pilzneńskiego i checińskiego z lat 1536 i 1540 opublikował już Pawiński¹⁵, analogiczne otaksowanie musiało poprzedzić pobór z r. 1563¹⁶. Między jedną a drugą konskrypcją

¹² Z lat 1530, 1535, 1539, 1540, 1541, 1542. Wyjątek w tym niewątpliwym ryczałcie stanowi pobór z r. 1532, przynosząc dane nieco niższe.

¹³ Zmian tych nie wprowadził jedyny w tym okresie pobór z r. 1557, jak o tym świadczy zachowany uniwersał (Metr. Kor. 90, k. 210), a zatem, wiązać je należy dopiero z poborem 1563 r., którego uniwersał dla Korony jest niestety nieznan. Zachowała się jedynie jego ekspedycja dla Prus (Metr. Kor. 96, k. 164), ze względu na odrębność pruskiego systemu poboru nie mająca wartości informacyjnej dla Korony. Ponieważ jednak uniwersały z wielu następujących po sobie lat redagowane były według tego samego schematu, a nawet poza zmiennymi stawkami w sposób jednobrzmiący, można przypuszczać, że zachowany uniwersał z r. 1564 różniący się zasadniczo od poprzednich jest niemal dosłownym powtórzeniem nieznanego uniwersału z r. 1563, być może jedynie zawierającego nadto jakieś informacje o przeprowadzonej weryfikacji zeznań podatkowych. Uniwersał 1563 r. był zatem pierwszym w redakcji polskiej, on też wprowadził jako obowiązujący układ parafialny rejestru oraz zasadę odnotowywania wysokości wpłat.

¹⁴ *Corpus iuris polonici* t. III, s. 51—53, 276—282; *Vol. leg.* t. I, s. 237—239.

¹⁵ *Źr. dziej.* XV, s. 491—589.

¹⁶ Dowodów bezpośrednich brak, może zawierał je nieznan uniwersał z tego roku. Ze sformułowania uchwał sejmów piotrkowskiego 1562/3 i warszawskiego 1563/4 dotyczących obowiązującego w r. 1564 „okazowania“ wynika, że miało ono raczej charakter wojskowy, por. *Vol. leg.*, t. II, s. 20, 28.

ZESTAWIENIE ŁANÓW KMIĘCYCH I ZAGRODOWYCH W LATACH 1552/3 I 1563

Województwo lub ziemia	Łany kmięce			Łany zagrodowe		
	1553 r.	1563 r.	Stosunek	1552 r.	1563 r.	Stosunek
Płockie	3719	4403	1,18	1557	1781	1,14
Sochaczewska	1659	1712	1,03	134	150	1,12
Rawska	1728	1832	1,06	223	238	1,07
Gostynińska	1954	2431	1,24	105	136	1,30
Czerska	1539	2998	1,94	92	135	1,47
Warszawska	552	1602	2,90	158	357	2,26
Wyszogrodzka	431 ¹	916	2,12	196	198	1,01
Zakroczymska	794	1578	1,98	476	506	1,06
Ciechanowska	1110	2506	2,26	782	1175	1,50
Wisła	} 769	2411	3,13	1629	5255	3,22
Łomżyńska						
Rożańska						
Nurska	255 ²	638	2,50	177 ³	275	1,55
Nurska	949	3016	3,17	608	2108	3,46
Liwska	ok. 275 ⁴	1044	3,80	308	415	1,34
	15734	27087	1,72	6445	12729	1,97

¹ Liczba łanów pochodzi z 1543 r., ponieważ z r. 1553 sumariusz łączny z ziemią rożańską, minimalnie zresztą różniący się od sumy danych z r. 1543.

² Liczba łanów z r. 1542, por. przypis 1.

³ Liczba łanów z r. 1542, ponieważ ziemia rożańska nie posiada sumariusza z r. 1552.

⁴ Łączna liczba łanów z ziemią łomżyńską i wiską 1044, przy czym sądząc z oddzielnych sumariuszy z lat 1535 i 1543 na ziemię łomżyńską i wiską przypada ok. 770 łanów, reszta zatem ok. 275 łanów odnosi się do ziemi liwskiej.

ściągano pobór według starych kwitów, jak o tym świadczą sformułowania w uniwersałach pierwszej połowy XVI w.¹⁷ Tym tłumaczą się stosunkowo nieznaczne odchylenia od normy szacunkowej wywołane z jednej strony zaprzysiężonymi w sądzie grodzkim ubytkami w podstawie poboru (abiuraty); z drugiej strony — sporadyczną rejestracją drobnej niewątpliwie części przybytków. Czasem dochodzą wpłaty od podatników wykazanych w poprzednich poborach w retentach lub z ujawnionych i objętych poborem działów dotąd nieopodatkowanych¹⁸.

Zasadniczo jednak od jednej konskrypcji do drugiej nie spodziewano się więcej poza *status quo* określonym w taksie. Okresowe i niecałkowite zryczałtowanie łanowego z ziem mazowieckich w pierwszej połowie XVI w.¹⁹ wyrażałoby się zatem tym, że informacje statystyczne sumariuszy wiążą się nie z konkretnym rokiem poboru, a rokiem taksy.

¹⁷ Odmianą zasadę spotykamy jedynie w uniwersałach z r. 1510 (*Corpus iuris polonici* t. III, s. 122), r. 1518 (tamże, s. 343) i 1529 r. (Metr. Kor. ks. 43, s. 529) a więc z lat prawie bezpośrednio następujących po wymienionych wyżej otaksowaniach.

¹⁸ Por. uniwersały z r. 1539 (Metr. Kor. ks. 57, k. 1) i lat następujących: *Qui autem ita rebelles et obstinati fuerint, ut nullas contributiones superiori tempore de bonis suis solverent, neque antiquis quietationibus se tueri voluerunt tales secundum possessionem dare et solvere eandem contributionem modernam omnino teneantur.*

¹⁹ Natomiast podatek miejski szos był całkowicie zryczałtowany w ciągu całego XVI w., jak to wyraźnie formułują uniwersały i jak niewątpliwie wynika z zachowanych rejestrów.

Zwłaszcza w okresie postępu gospodarczego mogło to dawać znaczne rozbieżności w poszczególnych latach ze stanem rzeczywistym, jak tego dowodzi poważna różnica w rozmiarach areału uprawnego w woj. mazowieckim w dziesięcioleciu 1553—1563. Zanimujemy jednak, że zachodnie województwa mazowieckie, gdzie proces osadniczy w XVI w. nie rozwija się już tak intensywnie²⁰, nie przejawiają w tym czasie analogicznej zwyczajki, chociaż i one wykazują wówczas niewątpliwie tendencję wzrostu.

Podsumowując stwierdzić wypada, że pierwsza połowa XVI w. rysuje się w świetle sumariuszy poborowych jako okres bezspornego, a we wschodnich partiach Mazowsza nawet intensywnego rozwoju sił wytwórczych, osiagającego kulminację w latach sześćdziesiątych.

Poczynając od roku 1563 uniwersały nakazywały ściągać pobór „we wsiach tak starodawnych jako i nowo osadzonych nie według starych quietacji — ale z każdego zrzebia, śladu, włóki jako łońska uchwała sejmu piotrkowskiego opisuje”²¹. Temu zapewne postanowieniu należy przypisać dużą różnorodność danych z następnymi poborów. Lata 1563—1569 są okresem najwyższych osiągnięć skarbowych w zakresie poboru z Mazowsza, a materiał statystyczny zawarty w rejestrach z tych lat — należy przypuszczać — najbliższy rzeczywistości. Już jednak w r. 1573 występuje w cyfrach rejestrów mazowieckich tendencja zniżkowa. Lata 1576 i 1577 przynoszą nasilenie fali abiuat w stopniu budzącym powątpiewanie o ich prawdziwości. Groźne dla dochodowości poboru były zwłaszcza ubytki w głównej, ze względu na liczbę i wysokość stawki, pozycji łańw kmieciych. Ubytki te spowodowane pustoszeniem łańw uprawiano na zasadzie dzierżawy kmiecej lub przyłączano do folwarków. Wobec trudności z osadzaniem kmieci w ten sam sposób były zapewne zagospodarowywane te łańy spośród zagrodowych, które przestały płacić pobór w latach siedemdziesiątych, a co do których istnieje przypuszczenie, że zostały wchłonięte przez rozrastającą się większą własność; ubytkom bowiem w łańach zagrodowych nie odpowiadają analogiczne przyrosty w łańach kmieciych. Nasilenie tych trzech widocznych w źródłach XVI w. tendencji: pustoszenia łańw kmieciych, rozszerzenia folwarku i likwidacji własności zagrodowej przez folwarczną sprawia, że problem siły roboczej stawał się sprawą groźną dla ekonomiki ówczesnej, zawierając potencjalne, a od początku XVII w. zupełnie realne niebezpieczeństwo ugorów.

Skarb bronił się przed poważną utratą wpływów z poboru związaną z ubytkiem osiadłości. Uniwersał 1578 r. objął wolne dotąd od opłaty opustoszałe łańy uprawne stawką trzykrotnie niższą od osiadłych²². W stosunku do bardzo mało efektywnych poborów z dwu lat poprzednich rok 1578 przyniósł niewątpliwą poprawę, chociaż mimo specjalnie troskliwego i sprawnego przeprowadzenia poboru nie osiągnął on wyników na poziomie z lat sześćdziesiątych.

²⁰ O czym świadczy minimalny przybytek osadnictwa, nowych parafii oraz lokacji miejskich.

²¹ Według tekstu uniwersału 1564 r., *Vol. leg. t. II, s. 38*. Powołana uchwała sejmu piotrkowskiego odnosi się do uniwersału 1563 r., pobór w r. 1564 uchwalił sejm warszawski.

²² *Vol. leg. t. II, s. 192*.

Dane statystyczne sumariuszy po r. 1578 wykazują niemal dla całego Mazowsza tendencję do kurczenia się. Wprawdzie czerpiemy je z podsumowań wyłącznie rejestrowych (generalne nie zachowały się), a więc można by ten stan rzeczy tłumaczyć wzrostem retent, a co za tym idzie narastającym rozprzężeniem podatkowym; nie przeczy to jednak występowaniu trudności gospodarczych, które na ogół powodują tego rodzaju objawy. Oczywiście w tym okresie o wyraźnych tendencjach regresywnych, sprawa zryczałtowania poboru przedstawia się całkowicie odmiennie niż w pierwszej połowie XVI w. Podatnik będąc osobiście zainteresowany wymiarem podatku starał się jak najszybciej urealnić swoje zeznania. Wobec stale narastających zaprzysiężeń ubytków w podstawie poboru i związanych z tym malejących efektów skarbowych ryczałt staje się dla skarbu pożądanym rozwiązaniem.

Z sumariuszy poborowych po r. 1578 widać, że prawdopodobnie dla ułatwienia sobie obrachunku próbują go realizować w wąskim zakresie podległych im ziem niektórzy poborcy, piastujący swój urząd przez dwa lata z rządu²³. Od r. 1588 uniwersały nakazują ściągać pobór „wedle kwitów poborzec roku 1578”²⁴, w r. 1598 z uwagą, że „jeśli już tych kwitów nie mają, wedle kwitów lat pośledniejszych”²⁵. Ostatecznym przypieczętowaniem zryczałtowania poboru było uchwalanie od 1609 r. wielokrotności poborów²⁶. W tych warunkach uchwycenie ewentualnych, rzadkich i stosunkowo nieznacznych w związku z ogólną sytuacją gospodarczą, przybytków w podstawie opodatkowania stawało się już prawie nieistotne. W latach następnych wymagających szczególnie wielkiego wysiłku finansowego ze strony Rzeczypospolitej ściągano pobór *sine abiuratis*, to znaczy nie uwzględniając ubytków. W ten sposób rejestry poborowe pierwszej połowy XVII w. są z wyjątkiem różniących je nazwisk właścicieli niemal dosłownym powtórzeniem rejestrów 1578 r.²⁷

Wydobywszy ogólne zbieżności tendencji wzrostu i załamania się danych statystycznych sumariuszy poborowych oraz kluczowe punkty tych tendencji dla wszystkich ziem mazowieckich, spróbujmy zanalizować obecnie układy liczb z poszczególnych ziem. O ile poprzednio operowaliśmy jedynie liczbą łanów, ze względu na najbardziej wyraziście występujące przy stosunkowo dużych ich liczbach różnice i kierunki zmian, to omówienie poniższe obejmie całość czy też główne spośród wymienianych w sumariuszach poborowych elementy opodatkowania. Nie udało się natomiast zestawić w formie tabeli zmian liczbowych w poszczególnych kategoriach płatniczych z kilku wybranych przekrojów chronologicznych.

²³ Np. poborca woj. płockiego Adam Łękowski w latach 1581 i 1582, poborca ziemi rożańskiej w latach 1580 i 1582.

²⁴ Vol. leg. t. II, s. 270.

²⁵ Vol. leg. t. III, s. 380.

²⁶ Vol. leg. t. III, s. 461.

²⁷ Można to łatwo sprawdzić porównując np. tekst niedawno wydanego pod redakcją S. I n g l o t a, *Rejestru poborowego województwa krakowskiego z roku 1629*, Kraków 1956. Użycie tego rejestru przez wydawców jako podstawy do obliczeń szacunkowych odnośnie do r. 1629 (wbrew informacji uniwersału 1629 r. że pobór ma być ściągany według kwitów 1578 r., por. Vol. leg. t. III, s. 299) jest przykrym nieporozumieniem, a różnica wyników z analogicznymi obliczeniami P a w i ń s k i e g o polega wyłącznie na przyjęciu odmiennych mnożników.

Zasadniczą trudność stanowi tutaj niejednakowy stan zachowania sumaryszy z pojedynczych ziem: zwłaszcza dotkliwy jest brak sumaryszy po r. 1569 z ziem czerskiej, wyszogrodzkiej, zakroczymskiej, wiskiej i liwskiej. Nadto każdy niemal z elementów opodatkowanych osiąga *maximum* lub *minimum* w poszczególnych ziemiach w innym roku, co utrudnia zestawienie ich łączne oraz uchwycenie procentowe zachodzących zmian. Wreszcie ogólne niebezpieczeństwo ujęcia statystycznego materiału silnie zróżnicowanego, kiedy wyprowadzone przeciętne są raczej przypadkowe i nie charakteryzują zjawiska zaważyło na metodzie wykorzystania informacji z sumaryszy w postaci omówienia ich dla poszczególnych ziem oraz podsumowania zbiorczego tendencji ogólnych.

Województwo płockie²⁸. Liczba łańów kmiecych w latach 1533—1564 wzrasta o niecałe 20%, w latach 1564—1583 spada o 25% wynosząc w ostatecznym rezultacie blisko 10% mniej niż w 1533 r. W tym samym czasie (1533—1583) liczba łańów zagrodowych choć nieznacznie, ale stale wzrasta (ogółem o 10%). Liczba zagrodników w latach 1564—1582 (przedtem nie byli opodatkowani) osiąga *maximum* w r. 1579 podnosząc się o ponad 20%. Po kilku następnych latach (do 1583 r.) ulega niewielkiej redukcji (3%), przy czym zachodzą w niej przesunięcia wewnętrzne świadczące o dokonywującej się pauperyzacji; po r. 1578 wzrasta bowiem liczba zagrodników bez ziemi, zmniejsza się liczba zagrodników z ziemią. Liczba rzemieślników osiąga szczyt w r. 1579, prawie podwajając się od r. 1564, kiedy zostali oni opodatkowani po raz pierwszy, żeby w następnych kilku latach obniżyć się o ok. 15%. Kół młyńskich występuje najwięcej w województwie płockim w r. 1569 (od r. 1533 wzrost liczby o 35%, do r. 1583 ubytek 7%).

Województwo rawskie²⁹. Liczba łańów kmiecych osiąga *maximum* w r. 1565 wzrastając od 1533 r. o ponad 10%. W latach 1581—2 topnieje ponad 25%, wynosząc w końcowym rachunku niewiele więcej ponad 80% stanu z 1533 r. Łąny zagrodowe osiągają *maximum* w 1581 r., liczba ich wzrosła od 1533 r., o blisko 25%, ale już w roku następnym 1582 nieznacznie maleje. Liczba zagrodników i komorników wzrasta między rokiem 1564 a 1581 o 15%, w następnym jednak roku ulega kilku-procentowej obniżce. Przesunięcia wewnątrz tej grupy wskazują na wyraźny wzrost liczby zagrodników bez ziemi oraz komorników przy jednoczesnej obniżce liczby zagrodników z ziemią. Liczba rzemieślników

²⁸ Zachowane sumarysze: ASK O I ks. 35, k. 217 (1533 r.); ks. 2, k. 148 (1535 r.); ks. 41, k. 340v—465v passim (1540 r.); ks. 61, k. 772, 798 (1543 r.); Rach. Sejm. ks. 19, s. 73 (1562 r.); tamże, s. 7a (1563 r.); ASK O I ks. 94, k. 47; ks. 43, k. 142—166 passim, publ. Żr. dziej. XVI, s. 133 (1563 r.); ks. 43, k. 164—202 passim, ks. 42, k. 22—90 passim (1564 r.); ks. 42, k. 12, 96v—245 passim (1565 r.); ks. 43, k. 204—207v (1567 r.); ks. 112, k. 106 (1569 r.); ks. 42, k. 300—444v passim; ks. 43, k. 411—551 passim, publ. Żr. dziej. XVI, s. 135 (1576 r.); tamże, s. 10—123 passim (1578 r.); ks. 42, k. 955v—1038v passim, ks. 44, k. 21v—96v passim (1579 r.); ks. 44, k. 102—172v passim (1580 r.); ks. 44, k. 472v—645 passim (1581 r.); ks. 44, k. 676v—842 passim (1582 r.); ks. 44, k. 307—445 passim (1583 r.).

²⁹ Zachowane sumarysze: ASK O I ks. 35, k. 211—215 (1533 r.); ks. 2, k. 162—165 (1535 r.); ks. 61, k. 771—788 (1543 r.); Rach. Sejm. ks. 19, s. 7, 19, 143 (1562 r.); tamże, s. 3a, 75a, 93a (1563 r.); Żr. dziej. XVI, s. 159, 192; ASK O I ks. 94, k. 50—53 (1563 r.); Rach. Sejm. ks. 24, k. 164—168v (1564 r.); tamże, k. 290—296 (1565 r.); ks. 112, k. 112—117 (1569 r.); Żr. dziej. XVI, s. 160, 192, 211 (1581, 1582 r.).

zmniejsza się w tym czasie o przeszło 20%. Liczby karczem sprzedających piwo oraz kół młyńskich osiągają swoje *maximum* w latach 1563 i 1565.

Z i e m i a c z e r s k a³⁰ ma zachowane sumariusze jedynie z lat 1533—1569, brak natomiast późniejszych, co utrudnia ocenę dalszych jej kolei³¹. Najwięcej łańów kmiecych wymienia sumariusz z r. 1565, przeszło dwukrotnie więcej niż w r. 1533. Liczba łańów zagrodowych natomiast spada w połowie XVI w. (1552—1563) do niespełna 20% wysokości z lat trzydziestych, po czym w r. 1569 podnosi się znowu niemal dwukrotnie³². Poważny ubytek łańów zagrodowych w tej ziemi charakteryzującej się przewagą większej własności można by wiązać z rozwojem tejże kosztem drobnej własności szlacheckiej. Liczba karczem maksymalna w r. 1565, liczba kół młyńskich w r. 1552. Ziemia czerska nie stanowi jednolitej strukturalnie całości. Część na lewym brzegu Wisły to ziemie starego osadnictwa, w XVI w. już niemal bezładne o znacznie wyższej gęstości zaludnienia od części prawobrzeżnej³³, dla której wiek XVI stanowi pełnię rozwoju czego dowodem jest powstawanie nowych osiedli zarówno wiejskich jak i miejskich³⁴, rozbudowa sieci administracyjnej, tak kościelnej³⁵ jak i państwowej³⁶. Prześledzenie różnych losów tych dwu odrębnych części ziemi czerskiej wymagałoby bardziej szczegółowego wglądu, niż to czyni niniejsze studium w stosunku do całego Mazowsza. Ziemia jest w tym przypadku zbyt obszerną jednostką badawczą zacierającą wewnętrzne przeciwieństwa. Trzeba by prześledzić oddzielnie zmiany w poszczególnych powiatach, a nawet wydzielić lewobrzeżną część powiatu czerskiego od części prawobrzeżnej.

Podobne zastrzeżenie dotyczy również z i e m i w a r s z a w s k i e j podzielonej linią Wisły w analogiczny sposób. Ogólne dane dla całej ziemi

³⁰ Zachowane sumariusze: ASK O I ks. 35, k. 246 (1533 r.); ks. 2, k. 156 (1535 r.); ks. 61, k. 799 (1543 r.); Rach. Sejm. ks. 10, s. 109 (1552 r.); tamże, s. 79a (1553 r.); ASK O. I. ks. 94, k. 55 (1563 r.); Rach. Sejm. ks. 24, k. 171 m. (1564 r.); tamże, k. 297 (1565 r.); ASK O I ks. 27, k. 137v *passim*, publ. *Źr. dziej. XVI*, s. 300; ASK O I ks. 112, k. 122 (1569 r.).

³¹ Z drugiej strony zachowane rejestry tej ziemi z lat 1573, 1576 i 1577 świadczą o nieprzerwanym jej pomyślnym rozwoju.

³² Liczba łańów zagrodowych ziemi czerskiej wykazuje niezwykle silne wahania na przestrzeni lat 1533—1569: 494 (1533), 438 (1535), 472 (1543), 92 (1552), 135 (1563), 88 (1564), 115 (1565), 209 (1569). Te poważne różnice cyfrowe nie mogą być interpretowane wyłącznie w związku z dyscypliną podatkową, tymbardziej że inne kategorie płatnicze ziemi czerskiej nie wykazują analogicznych zmian; różnice te mówią raczej o płynności rozmiarów grupy szlachty zagrodowej i niewątpliwym jej zmniejszeniu w ciągu XVI w.

³³ Por. I. G i e y s z t o r o w a, A. Ż a b o k l i c k a, *Gęstość zaludnienia Korony i Śląska u schyłku XVI w.*, Mapa 1:2 000 000. *Historia Polski t. I* Warszawa 1958 r.

³⁴ Podczas gdy w lewobrzeżnej części pow. czerskiego przybywa w XVI w. już tylko jedna lokacja miejska (Białobrzegi), przeważająca większość miast części prawobrzeżnej powstaje dopiero w XVI w., por. S. P a z y r a, *Studia do dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*, Lwów 1939, s. 119 nn.

³⁵ W części lewobrzeżnej nie przybywa w XVI w. ani jedna parafia, w części prawobrzeżnej powstaje ich w tym czasie pięć.

³⁶ W r. 1539 utworzono z części zawiślańskiej pow. czerskiego oddzielny pow. garwoliński, por. A. Wolff, *Dawne podziały administracyjne Mazowsza* (w *maszynpisie*).

warszawskiej kształtują się następująco³⁷. *Maximum* łąnów kmiecych wynoszące co najmniej dwukrotnie więcej niż w r. 1533 przypada na rok 1565, po czym następuje ubytek 15%. Liczba łąnów zagrodowych podobnie jak w ziemi czerskiej wyraźnie topnieje, w r. 1591 wynosi zaledwie 30% maksymalnej ich liczby z r. 1563. Liczby zagrodników układają się nie dość jasno; w latach 1565 i 1591 na tym samym poziomie, natomiast w r. 1569, a zwłaszcza 1578 znacznie niżej. Liczba rzemieślników o tendencji nieznacznie rosnącej, niewspółmiernie mała, co tłumaczy się poważnym zasięgiem rynku lokalnego Warszawy. Liczba karczem najwyższa w r. 1552 zmienia się przy każdym poborze w różnych kierunkach. Młynów najwięcej w r. 1552 (potem ubytek 30%). Z dwu czynnych w r. 1552 trzykołowych kuźnic, w r. 1591 nie ma ani jednej.

Z i e m i a w y s z o g r o d z k a i z a k r o c z y m s k a³⁸. Łanów kmiecych w r. 1563 przeszło dwukrotnie więcej niż poprzednio. Liczby łąnów zagrodowych w ziemi wyszogrodzkiej niemal bez zmian, w ziemi zakroczymskiej wzrost do r. 1563-4, po czym spadek do poziomu nieco wyższego od wyjściowego z 1531 r. Nieustanny wzrost liczby karczem zwłaszcza w ziemi zakroczymskiej, gdzie w r. 1569 jest ich blisko czterokrotnie więcej niż w 1531 r. Liczba kół młyńskich prawie bez zmian.

Z i e m i a c i e c h a n o w s k a³⁹. Do r. 1565 sumariusze wskazują na wyraźny wzrost liczby łąnów kmiecych, potem bardzo poważny spadek poniżej poziomu z r. 1530. Natomiast liczba łąnów zagrodowych osiąga *maximum* w r. 1563, po czym nieco spada, ale i tak w r. 1589 wynosi o 40% więcej niż w r. 1535. Liczba zagrodników maksymalna w 1567 r. spada w r. 1589 o 20% poniżej stanu z 1564 r. Najwięcej rzemieślników w r. 1569, natomiast w r. 1589 tylko 35% poprzedniego stanu. Liczba młynów rośnie do r. 1569 potrając się w stosunku do r. 1530, po czym do r. 1589 zmniejsza się do połowy.

Z i e m i a w i s k a ma zaledwie dwa oddzielne sumariusze z lat 1552 i 1569, co oczywiście nie stwarza dostatecznej podstawy porównawczej.

³⁷ Zachowane sumariusze: ASK O I ks. 35, k. 245 (1533 r.); ks. 2, k. 160 (1535 r.); ks. 61, k. 803 (1543 r.); Rach. Sejm. ks. 19, s. 15 (1552 r.); tamże, s. 89a (1553 r.); ASK O I ks. 94, k. 58 (1563 r.); Rach. Sejm. ks. 24, k. 301 (1565 r.); ASK O I ks. 27, k. 136 publ. Zr. dziej. XVI, s. 300; ASK O I ks. 112, k. 120 (1569 r.); ks. 28, k. 497 (1578 r.); ks. 28, k. 1 (1591 r.).

³⁸ Zachowane sumariusze: Zr. dziej. XVI, s. 308, 312 (1531 r.); ASK O I ks. 35, k. 242 (1533 r.); ks. 2, k. 159 (1535 r.); Zr. dziej. XVI, s. 308, 312 (1542 r.); ks. 61, k. 801 (1543 r.); Rach. Sejm. ks. 19, s. 99, 141 (1552 r.); tamże, s. 63a, 101a, (1553 r.); ASK O I ks. 94, k. 60, 66 (1563 r.); Rach. Sejm. ks. 24, k. 175^v, 181 (1564 r.); tamże, k. 303 (1565 r.); ASK O I ks. 112, k. 114 n. (1569 r.).

³⁹ Zachowane sumariusze: ASK O I ks. 40, k. 365—378^v passim (1530 r.); tamże, k. 381—474 passim (1532 r.); ks. 35, k. 244 (1533 r.); ks. 40, k. 481—504 passim, ks. 2, k. 157 (1535 r.); ks. 40, k. 520—532^v passim (1539 r.); tamże, k. 536—553^v passim (1540 r.); tamże, k. 566—584^v passim (1541 r.); k. 594 nn. (1542 r.); ks. 61, k. 800 (1543 r.); Rach. Sejm. ks. 19, s. 69 (1552 r.); tamże, s. 85a (1553 r.); ASK O I ks. 94, k. 62 (1563 r.); ks. 40, k. 654 nn, Rach. Sejm. ks. 24, k. 178 (1564 r.); tamże, k. 305 (1565 r.); ASK O I ks. 40, k. 686 nn. (1567 r.); ks. 112, k. 126 (1569 r.); ks. 39, k. 542^v—556^v passim (1576 r.); tamże, k. 635—669 passim, publ. Zr. dziej. XVI, s. 353 (1577 r.); tamże, k. 811 nn., publ. Zr. dziej. XVI, s. 354 (1589 r.).

Analiza łącznych danych z ziemią łomżyńską⁴⁰, z którą posiada sumariusze wspólne z lat 1535, 1543, 1563 z oddzielnymi dla każdej z nich z r. 1569 dowodzi, że łączny areal kmiecy jak i zagrodowy obydwu tych ziem potraja się w r. 1563, natomiast już w r. 1569 wykazuje nieznaczną obniżkę. Liczba młynów wzrasta o 50% z przesunięciem od dziedzicznych do dorocznych. Dalsze koleje tych zmian możemy śledzić z braku zachowanych materiałów dla ziemi wiskiej, jedynie dla ziemi łomżyńskiej. Areal kmiecy topnieje o 20%, natomiast areal zagrodowy choć nieznacznie, ale stale wzrasta. Wzrasta również liczba zagrodników, liczba młynów zmienia się różnokierunkowo, ale w r. 1591 wynosi ostatecznie niemal tyleż co w r. 1552.

Ziemia rożańska⁴¹ wykazuje również w r. 1563 niemal trzykrotny wzrost arealu kmiecego, który wprawdzie później do r. 1589 nieco stopnieje (14%), ale i tak będzie przekraczał podwojony stan z lat 1533—35. Areal zagrodowy niezmiennie wzrasta wynosząc również pod koniec XVI w. dwukrotnie więcej niż w pierwszej połowie. Liczby zagrodników najwyższe w latach 1581—2, rzemieślników i młynów w r. 1569.

Ziemia nurska⁴². Liczba łańów kmiecych w r. 1564 więcej niż trzykrotna w porównaniu z r. 1538; po czym następuje ubytek, najostrejżej zaznaczony w latach 1564—1578 o 33%. Areal zagrodowy przeszło trzykrotnie wyższy w r. 1564 w porównaniu z latami poprzednimi, zmniejsza się do końca XVI w. o 10%. Liczba zagrodników najwyższa w r. 1567 spadła w sposób gwałtowny już w r. 1578 do niecałych 40% poprzedniej wysokości, po czym nastąpiła dalsza jej obniżka. Liczba rzemieślników, najwyższa w r. 1564, spadła w r. 1591 do 20%. Liczba młynów, najwyższa w r. 1564, zmalała do r. 1584 o 33%.

⁴⁰ Zachowane sumariusze ziemi wiskiej i łomżyńskiej: ASK O I ks. 2, k. 166 (1535 r.); ks. 61, k. 802 (1543 r.); Rach. Sejm. ks. 19, s. 11, 123 (1562 r.); tamże, s. 29a (1563 r.); ASK O I ks. 94, k. 64 (1563 r.); ks. 112, k. 130 n (1569 r.); ks. 39, k. 100—139 passim (1577 r.); tamże, k. 143—248 passim, publ. *Zr. dziej. XVI*, s. 371, 376, 381, 385 (1578 r.); tamże, k. 314—316 (1582 r.); tamże, k. 363—367^v, passim (1589 r.); tamże, k. 369—370^v (1591 r.).

⁴¹ Zachowane sumariusze: ASK O I ks. 40, k. 380—381 (1530 r.); ks. 35, k. 244 (1533 r.); ks. 40, k. 509—513^v (1535 r.); ks. 40, k. 567—560^v (1540 r.); tamże, k. 587—590^v (1541 r.); tamże, k. 616 nn (1542 r.); ks. 61, k. 800 (1543 r.); Rach. Sejm. ks. 19, s. 10la (1563 r.); ASK O I ks. 94, k. 71 (1563 r.); ks. 38, k. 519^v—533, passim (1564 r.); Rach. Sejm. ks. 24, k. 307 (1566 r.); ASK O I ks. 38, k. 629 (1568 r.); tamże, ks. 112, k. 132 (1569 r.); ks. 39, k. 738—739 (1580 r.); tamże, k. 353^v (1589 r.); tamże, k. 295 publ. *Zr. dziej. XVI*, s. 390, 393 (1582 r.); tamże, k. 445^v (1591 r.).

⁴² Zachowane sumariusze: ASK O I ks. 35, k. 245 (1533 r.); ks. 2, k. 160 (1535 r.); ks. 38, k. 74—116^v passim (1538 r.); tamże, k. 179 (1542 r.); ks. 61, k. 803 (1543 r.); Rach. Sejm. ks. 19, s. 125 (1562 r.); tamże, s. 65a (1563 r.); ASK O I ks. 38, k. 347^v—408, ks. 94, k. 68—69^v (1563 r.); ks. 38, k. 489—510; Rach. Sejm. ks. 24, k. 183 (1564 r.); tamże, k. 309 (1565 r.); ASK O I ks. 38, k. 546—584 passim (1567 r.); ks. 112, k. 136 (1569 r.); ks. 38, k. 655—658^v, 675—679^v (1576 r.); tamże, k. 697^v—705, 688—691 (1577 r.); tamże, k. 749—785 passim, publ. *Zr. dziej. XVI*, s. 412 (1578 r.); tamże, k. 772^v—798 passim, publ. *Zr. dziej. XVI*, s. 412 (1579 r.); tamże, k. 808—832 passim, publ. *Zr. dziej. XVI*, s. 412 (1580 r.); ks. 39, k. 258—279 passim (1581 r.); k. 324 nn. (1583 r.); k. 432, 445^v (1591 r.). Wymaga oddzielnego zbadania ostrzejsze niż gdziekolwiek indziej załamanie danych statystycznych ziemi nurskiej po r. 1567, poświadczone wieloma sumariuszami z następujących lat.

Ziemia liwska⁴³. Przeszło trzykrotny wzrost areалу kmiecego między r. 1553 a 1563—5, po czym do r. 1569, z którego pochodzi najpóźniejszy zachowany sumariusz, następuje 10% ubytek. Liczba łańów zagrodowych wzrasta o 35% w dziesięcioleciu 1553—1563, dalej utrzymuje się na tym samym poziomie. Liczba zagrodników najwyższa w r. 1569, osiąga co najmniej podwojony stan z lat 1563—4, przy czym rośnie przede wszystkim liczba zagrodników bez roli. Rzemieślników najwięcej w r. 1563, po czym liczba ich topnieje o 40%, młynów najwięcej w r. 1552, do r. 1569 ubytek o 30%.

Tyle mówi zestawienie chronologiczne liczb zawartych w mazowieckich sumariuszach poborowych. Jestem daleka od tego, żeby bez zastrzeżeń wierzyć przytoczonym powyżej, a niezmiernie chyba nęcącym do wykorzystania przez historyka wzajemnym ich stosunkom. Nie byłoby chyba również właściwe szukać szerszej interpretacji dla wszystkich zauważonych tu zjawisk. Niepodobna jednak nie wyciągnąć z nich wniosków, które się same narzucają.

Wszystko przemawia za wiarygodnością rejestrów poborowych jako źródła wskazującego na główne kierunki zmian gospodarczo-społecznych wsi polskiej w XVI w. Świadczy o tym zarówno różnokierunkowość tych zmian w poszczególnych ziemiach mazowieckich, przebijająca poprzez cyfry sumariuszy poborowych, jak również zgodność indywidualnych kierunków zmian z naszą znajomością ogólnej charakterystyki tych ziem. Tendencje ogólne rozwoju Mazowsza znajdujące swoje odbicie w suchych cyfrach sumariuszy to postęp gospodarczy do lat siedemdziesiątych, potem niewątpliwe zahamowanie. Mazowsze wschodnie, zwłaszcza ziemie puszcząskie, gdzie w pierwszej połowie XVI w. proces osadniczy rozwijał się jeszcze w pełni, czego dowodem są właśnie owe podwojone lub potrojone areale uprawne w dziesięcioleciu 1553—1563, legalizujące sytuację narosłą w ciągu poprzedzających 30 lat, przechodzą ogólne załamanie gospodarcze lżej lub też nie odczuwają go wcale. Nawet lata 1576—1577 będące na ogół latami rozluźnienia karnośći podatkowej, ujętej ponownie w karby w r. 1578, na ziemiach o dodatnim bilansie gospodarczym, jeśli można użyć tego terminu, nie przejawiają w rejestrach zniżki danych statystycznych. Należy również podkreślić dobrze widoczny w sumariuszach poborowych zanik własności zagrodowej w ziemiach czerskiej i warszawskiej charakteryzujących się rozrostem większej własności szlacheckiej. Gdzie indziej natomiast liczba łańów zagrodowych ulega do lat siedemdziesiątych XVI w. większej zwyżce niż liczba łańów kmiecych, późniejsze zaś tendencje zniżkowe wyrażają się odpowiednio mniejszym ubytkiem. Liczby zagrodników ewidencjonowanych przez rejestry od 1564 r. przejawiają na ogół skłonność do zmniejszania się. Wyjątek stanowią tu województwo płockie, ziemia łomżyńska i rożańska, gdzie wzrost liczby zagrodników dotyczy głównie zagrodników z rolą⁴⁴, podczas gdy

⁴³ Zachowane sumariusze: Rach. Sejm. ks. 19, s. 121 (1552 r.); tamże, s. 29a (1553 r.); ASK O I ks. 94, k. 69 publ. Zr. dziej. XVI, s. 420 (1563 r.); Rach. Sejm. ks. 24, k. 186^v (1564 r.); tamże, k. 311^v (1565 r.); ASK O I ks. 38, k. 595—598^v (1567 r.); ks. 112, k. 139 (1569 r.).

⁴⁴ Woj. płockie wykazuje *maximum* zagrodników z rolą w r. 1578 (wzrost ponad 40% od 1564 r.), po czym liczba ich maleje o 6%. Natomiast liczba zagrodników z rolą spada do 1576 r. (20%), po czym do r. 1583 wzrasta o blisko 30%.

np. w ziemiach sochaczewskiej, rawskiej i nurskiej spotykamy się z poważnym ubytkiem tej grupy zagrodników równoważonym w wypadku dwu pierwszych ziem przyrostem zagrodników bez ziemi. Od r. 1563 liczba rzemieślników wszędzie poza województwem płockim maleje niemal do 50%. Liczby młynów, a raczej kół młyńskich, bo te ewidencjonowały rejestry, powiększa się początkowo o 70%, po czym następuje spadek o blisko 30%.

Opracowanie niniejsze raczej sygnalizuje niewyzyskane dotąd możliwości informacyjne sumariuszy poborowych niż je całkowicie wyczerpuje. Niemniej stwierdzony na przykładzie mazowieckim stały wzrost podstawy poboru w ziemiach o późniejszym rozwoju przy jednoczesnym jej zawężeniu w ziemiach dawnego osadnictwa świadczy o przydatności sumariuszy poborowych dla ogólnej oceny zmian w strukturze gospodarczo-społecznej wsi polskiej. Wydaje się, że przedstawiona wyżej próba zachęca do przeprowadzenia podobnego badania w innych ziemiach Korony.